

Roger Chartier

Radnici i putnici: od teksta do čitatelja

s engleskog prevela Marta Brkljačić

Daleko od toga da ih se može nazvati piscima – utemeljiteljima vlastitog mjesta, nasljednicima kmetova prijašnjih vremena koji sada obrađuju jezičnu zemlju, kopačima bunara i graditeljima kuća – čitatelje se može nazvati putnicima; oni se kreću nečijim tuđim krajevima, kao skitnice u krivolovu na zemljištima koja nisu sami ispisali, što pustoše drevna dobra za vlastiti užitak. Pisanje nakuplja, gomila, odolijeva vremenu tako što utvrđuje neko mjesto i umnaža vlastitu proizvodnju reprodukcijom ekspanzionizmom. Čitanje protiv zuba vremena ne poduzima ništa (zaboravljamo sebe i zaboravljamo), ono ne zadržava svoje stečevine, ili to čini loše, i svako od mjesta koja ono obiđe, ponavljanje je izgubljenog raja.

– Michel de Certeau, The Practice of Everyday Life

Ovaj veličanstveni tekst, čiji je autor Michael de Certeau, a u kojem se pisanje (konzervativno, trajno i nepromjenjivo) suprotstavlja čitanjima (koja su uvijek u službi prolaznosti), istodobno stvara potrebne temelje i predstavlja zabrinjavajući izazov za svaku povijest koja se bavi bilježenjem i proučavanjem običaja – poput čitanja – koji, raštrkani u beskraj pojedinačnih radnji, rijetko ostavljaju fizički trag i teže oslobađanju od svake sputanosti koja bi ih ukrotila. Takav pothvat se prvenstveno temelji na dvostrukoj pretpostavci: da proces čitanja nije već upisan u sâm tekst, odnosno da ne postoji zamisliva razlika između smisla koji mu se pripisuje (od strane autora, načina i svrhe korištenja, kritike, i tako dalje) i interpretacije koju su sposobni proizvesti njegovi čitatelji; te da, sukladno tome, tekst ne postoji izvan čitatelja koji mu pridaje značenje:

Bilo da se radi o novinskom članku ili Proustu, tekst posjeduje značenje samo kroz svoje čitatelje; uređen je u skladu s percepcijskim kodovima koje sâm ne kontrolira. Nešto postaje tekstom samo u odnosu na izvanjskost čitatelja, lukavošću i implikacijama koje međusobno djeluju unutar dvije kombinirane vrste „očekivanja“: očekivanja koje uređuje prostor čitljivosti (literarnost) i onog koje upravlja procedurom nužnom za ostvarenje određenog djela (čitanje). [Practice 170-71]¹

Povjesničarova je zadaća, dakle, da rekonstruira oscilacije koje omogućuju diferencijaciju „čitljivog prostora“ (tj. tekstova u njihovim materijalnim i diskurzivnim oblicima) i one koje upravljaju okolnostima njihove „aktualizacije“ (doživljaja čitanja kao konkretnih aktivnosti i interpretativnih procesa).

Oslanjajući se na de Creteauove prijedloge, pokušao bih ukazati na neke od rizika, problema i uvjeta mogućnosti u odnosu na takav povijesni pothvat. Tri uporišne točke, uglavnom odvojene različitim teorijskim pristupima, definiraju prostor ove povijesti: najprije, analiza tekstova, bilo kanonskih ili neznatnih, čija struktura, teme i namjene bivaju dešifrirane; zatim, povijest knjigā i, općenitije, povijest svih predmeta i oblika koji provode pisanu riječ; i napokon, proučavanje običaja kroz koje ti predmeti i oblici postaju iskoristivi i poprimaju raznolika značenja. Jedno je pitanje osnova za povezivanje tekstualne kritike, bibliografije i kulturalne povijesti. Radi se o razumijevanju načina na koji je sve veća cirkulacija tiskanih tekstova u društvima starog poretka [*ancien régime*] u periodu između 16. i 18. stoljeća preoblikovala društvenu interakciju [*sociabilité*], omogućila nove načine razmišljanja i preinačila odnose moći.

Upravo se iz tog razloga pažnja posvećuje načinu na koji funkcionira (da se poslužim terminima Paula Ricoeura) susret između „svijeta teksta“ i „svijeta čitatelja“ [*Time and Narrative* 3: 6]. Rekonstrukcija procesa „aktualizacije“ tekstova u povijesnim razmjerima prije svega zahtijeva svijest o tome da njihovo značenje ovisi o oblicima u kojima ih primaju i prisvajaju čitatelji (ili slušatelji). Čitatelji se, zapravo, nikada ne suočavaju s apstraktnim, idealiziranim tekstovima koji nemaju nikakve veze s materijalnošću. Oni u svojim rukama drže ili percipiraju predmete i oblike čije strukture i pojave upravljaju procesima njihovog čitanja ili slušanja te time i mogućim razumijevanjem pročitano ili odslušano. U suprotnosti sa isključivo semantičkom definicijom teksta, kakva obilježava ne samo sve oblike strukturalističke kritike, već i književne teorije koje se bave rekonstrukcijom načina recepcije djela, ovdje je potrebno ustrajati u tvrdnji da oblici proizvode značenje te da je čak i unaprijed određeni tekst obogaćen novim značenjima i bivanjem [*statut*] kada dođe do promjene fizičkog oblika u kojem se on podastire za interpretaciju. Također je potrebno razumjeti da je čitalački proces uvijek utjelovljen u pokretima, prostoru i navikama. Daleko od fenomenologije čitanja, koja briše (s)tvornu uvjetovanost čitalačkog čina i sudi ga prema njegovim učincima, koje se smatra univerzalnim, povijest načina čitanja mora identificirati pojedinačne sklonosti koje prave razliku među čitateljskim zajednicama i tradicijama. Ovakav pristup podrazumijeva prepoznavanje niza suprotnosti: za početak, to su razlike u kompetentnosti čitatelja. Temeljna, no istovremeno gruba podjela na pismene i nepismene ne iscrpljuje sve

moguće razlike u odnosu na ono što je napisano. Ne čitaju svi koji su sposobni čitati na isti način. Veliki je jaz između najvještijih i najnekompetentnijih čitatelja – onih koji su sve što čitaju primorani pročitati na glas da bi to razumjeli; koji se opušteno susreću samo s određenim tekstualnim ili tipografskim oblicima. Još jedna suprotnost očituje se između čitalačkih normi i konvencija, definirajući za svaku čitateljsku zajednicu jednu ispravnu upotrebu knjige, oblike čitanja te interpretativna sredstva i postupke. Konačno, tu je i suprotnost između očekivanja i raznolikih interesa s kojima različite grupe čitatelja pristupaju čitateljskoj praksi. O ovim odlučujućim faktorima, koji upravljaju čitateljskom aktivnošću, ovise načini na koje tekstovi mogu biti čitani – i to čitani na različite načine od strane čitatelja koji su opremljeni različitim intelektualnim pomagalicama i koji se nalaze u poprilično različitim odnosima prema čitanju.

Michael de Certeau ocrtao je takav pristup opisujući posebne karakteristike tajanstvenog čitatelja: „Pod ‘tajanstvenim čitateljem’ podrazumijevam sve čitateljske procese koji su bili predlagani ili su se prakticirali na području samotničkog ili kolektivnog iskustva, u 16. i 17. stoljeću opisani kao prosvijećeni, ‘mistični’ ili ‘duhovni’“ [„La lecture“ 67].² U manjoj, marginalnoj i raspršenoj zajednici kakvu je predstavljao misticistički milje, čitanje je, podređeno normama i običajima, obogaćivalo knjigu novim funkcijama: da zamijeni crkvenu instituciju koja se počela smatrati neadekvatnom; da omogući određeni način govora (govor molitve, komunikaciju s Bogom, *conversar*); i da ukaže na prakse putem kojih se izgrađuje duhovno iskustvo. Tajanstven odnos prema knjizi moguće je sagledati i kao putanju na kojoj nekoliko čitateljskih „trenutaka“ slijede jedan za drugim: uspostava drugosti [*altérité*] koja je temelj subjektivnog istraživanja; razvoj ushićenja [*jouissance*]; [the marking of bodies physically reaction to the digestion [manducation] of the text]; i, u krajnosti, prekid čitanja, napuštanje knjige i distanciranje. Dakle, locirati spletove običaja i pravila čitanja svojstvenih različitim čitateljskim zajednicama (duhovnim, intelektualnim, profesionalnim, i tako dalje) primarna je zadaća svake povijesti koja se bavi razumijevanjem pragmatske figure „čitatelja-krivolovca“ [*lecteur braconnier*] u svim njezinim aspektima [vidi, na primjer, Jardine i Grafton].

Međutim, čitati uvijek znači čitati nešto. Zasiurno se, da bi uopće postojala, povijest čitanja mora radikalno razlikovati od povijesti onoga što se čita: „Čitatelj izvire iz povijesti knjige, unutar koje je dugo bio nerazaznatljiv ili nejasan. . . . Čitatelja se doživljavalo kao posljedicu knjige. Danas je on odcijepljen od knjiga koje je dugo pratio kao sjena. Ta sjena se nedavno oslobodila, poprimila crte lica i zadočila neovisnost“ [de Certeau, „La lecture“ 66-67]. No ova temeljna neovisnost nije neka proizvoljna ovlast. Nju potvrđuju kôdovi i konvencije koje upravljaju običajima zajednice. Također ju ograničavaju diskurzivni i materijalni oblici čitanih tekstova. „Novi čitatelji stvaraju nove tekstove i njihova su nova značenja u službi novih oblika“ [McKenzie, *Bibliography and the Sociology of Texts*20]. D. F. McKenzie vrlo pronicljivo ističe dvostruki splet varijacija – variranje čitateljskih sklonosti te variranje tekstualnih i formalnih sredstava – koji u obzir treba uzeti svaka povijest koja teži otkrivanju promjenjivosti i višeznačnosti tekstova. Ovakvu je analizu moguće primijeniti na različite načine: za lociranje glavnih suprotnosti koje diferenciraju različite načine čitanja; da se opišu najpopularnije čitateljske prakse; ili za obraćanje pažnje na promjene u izdavaštvu koje su približile stare tekstove novim potrošačima, promjene koje su učinile tekstove brojnijima, ali skromnijeg izdanja. Takva perspektiva prenosi

dvostruko nezadovoljstvo poviješću knjige u Francuskoj u posljednjih dvadesetak ili tridesetak godina, kojoj je neprestano bilo u cilju mjeriti neujednačenu distribuciju knjiga u različitim društvenim grupama od kojih se sastojao *ancien régime*. To je neophodno konstruiralo faktore koji su razotkrili kulturološke podjele: primjerice, za određeno mjesto i vrijeme, postotak izvršenih inventara nakon što je neka osoba preminula, a koji upućuju na posjedovanje knjiga, klasifikaciju zbirki prema a količini djela koja sadržavaju, ili tematski opis privatnih knjižnica s obzirom na opseg različitih bibliografskih kategorija koje su u njima bile prisutne. Iz ove je perspektive koncept čitanja karakterističnog za Francusku između 16. i 18. stoljeća prije svega počivao na objedinjavanju niza kvantitativnih podataka, utvrđivanju kvantitativnih granica i određivanju načina na koji su se društvene razlike kulturno prevodile.

Ovakav pristup, kojem se većina (kao i autor ovog eseja) priklanja, doveo je do temeljnih saznanja, bez kojih bi druga istraživanja bila nemoguća. I sâm se, međutim, pokazuje problematičnim. Za početak, počiva na strogo sociografskoj predodžbi koja implicitno pretpostavlja da su kulturološke podjele nužno strukturirane po uzoru na postojeće društvene podjele. Vjerujem da je potrebno preispitati analitički model koji povezuje razlike u kulturološkim običajima s društvenim suprotnostima nastalima „a priori“ – bilo da je to na ljestvici makroskopskih suprotnosti (između dominirajućih i onih kojima se dominira, između elite i puka), ili na ljestvici suptilnijih razlika (primjerice, između društvenih skupina stupnjevanih prema različitim društvenim statusima i količini materijalnog bogatstva).

Kulturološke podjele nisu nužno uređene samo prema jednom predlošku društvenih podjela, percipiranih kao nešto što određuje nesrazmjer u posjedovanju materije (objekata/predmeta) i različitosti u ponašanju. Gledište je, prije svega potrebno preusmjeriti na jezgru – društvena područja u kojima svaki je korpus teksto-va i mnoštvo tiskanog materijala u opticaju. Polazni fokus na objekte, a ne na slojeve ili skupine, dovodi nas do shvaćanja da se francuska sociokulturalna povijest predugo temeljila na nepotpunoj ideji društvenog. Privilegiranjem isključivo društveno-profesionalnih klasifikacija, ona je zaboravila da i druga razlikovna načela, koja su također u potpunosti društvena, mogu mnogo primjerenije objasniti kulturološke podjele. Iz toga slijede i razmatranja roda ili generacije, vjerskih uvjerenja, članstva u zajednici, akademske ili zajedničke tradicije, i tako dalje.

U drugom je opsegu, povijest knjige, po svojoj društvenoj i serijskoj definiciji, težila ocrtati kulturalne konfiguracije u odnosu na kategorije tekstova koje su se za njih smatrale karakterističnima. Takav se pothvat prikazuje kao dvostruko pojednostavljivanje. Kao prvo, na jednostavan način poistovjećuje identifikaciju različitosti s neujednačenošću distribucije, a kao drugo, ignorira proces po kojem tekst dobiva značenje za one koji ga čitaju. Potrebno je predložiti nekoliko preinaka u odnosu na ove tvrdnje. Prva od njih smješta prepoznavanje najdublje ukorijenjenih društvenih podjela u različite upotrebe zajedničkog materijala. I više nego što bismo to htjeli priznati, u društvima starog poretka isti se tekstovi čitaju i u širim društvenim slojevima i u onima koji to nisu. Ponekad bi čitatelji koji su živjeli u skromnijim uvjetima posjedovali knjige kojima sami nisu bili ciljana publika (takvi slučajevi su Menocchio, friulanski mlinar; Jeremy Duval, pastir iz Lorraine; i Ménétra, pariški staklar [vidi Ginzburg, Hébrard, i Ménétra]). Ili bi ponekad domišljati i prepređeni raspačavači knjiga stavili široj klijenteli nadohvat ruke tekstove koji prije toga nisu cirkulirali izvan uskog društvenog kruga bogatih i načitanih (kao što je slučaj s ka-

stiljskim i katalonskim *pliegos sueltos*, engleskim *chapbooks*, ili kolekcijom tekstova koja je u Francuskoj bila poznata pod općenitim nazivom *Bibliothèque Bleue*). Ključno je, dakle, razumjeti kako su isti tekstovi mogli biti različito prihvaćeni, interpretirani i shvaćeni.

Druga preinaka je rekonstrukcija mreže običaja koji uređuju povijesno i društveno različite metode dolaženja do tekstova. Čitanje nije samo neopipljiv intelektualni proces: ono zaokuplja čitavo tijelo i upisano je u određeni prostor, u odnosu na druge ili na nas same. Zbog toga bi pažnju posebno trebalo pridavati metodama čitanja koje su uništene u ovom današnjem svijetu: jedna od njih je, primjerice, čitanje na glas u svojoj dvostrukoj namjeni – da se napisano iskomunicira onima koji to ne znaju dešifrirati, i da se povežu isprepleteni oblici društvenosti koji su odreda segmenti privatne sfere (obiteljska intima, radost društvenog života, akademska suradnja [*connivence lettré*]). Povijest se čitanja, dakle, ne može ograničiti na genealogiju suvremene metode čitanja – pogledom i u tišini. Jednako tako, možda i iznad svega, mora na sebe preuzeti zadatak otkrivanja zaboravljenih, do sada već izgubljenih, gestā i običaja. Ulozi su važni jer otkrivaju ne samo udaljenu karakternu osobinu tradicionalno zajedničkih običaja, već i specifične strukture tekstova sastavljenih u svrhe koje više nisu primjenjive na današnje čitatelje. Često je u 16. i 17. stoljeću predodžba o čitanju teksta, bilo da se radilo o književnom tekstu ili ne, bila izgrađena na vokalizaciji i njezinom „čitaču“ kao slušatelju čitanog govora [*parole lectrice*]. Obraćajući se na taj način uhu koliko i oku, djelo se poigravalo oblicima i procesima osmišljenima da bi se pisana riječ podredila zahtjevima usmene „izvedbe“. Od motiva iz *Don Quijotea* do strukture tekstova iz *Bibliothèque Bleue*, mnogo je primjera ove povezanosti koja se odražavala između teksta i glasa [vidi Chartier, „Leisure and Sociability“].

„Što god oni radili, autori ne pišu knjige. Knjige se uopće ne pišu. Njih proizvode pisari i drugi zanatlije (obrtnici, mehaničari i drugi građevinari te tiskarski strojevi i ostale naprave“ [Stoddard 4]. Ova tvrdnja uvodi u treću preinaku koju bih htio predložiti. Protivno viđenju koje se razvilo iz same književnosti i koje se ponavlja u mnogim kvantitativnim povijestima knjige, prema kojima tekstovi postoje sami po sebi, odvojeni od svake materijalnosti, potrebno je inzistirati na tome da ne postoji tekst koji je odvojen od materijalne strukture u kojoj nam je dān na čitanje ili slušanje. Ne postoji, dakle, način da se razumije pisanje – što god ono bilo – koji djelomično ne ovisi o oblicima u kojima napisano dolazi do čitatelja. Stoga je potrebna distinkcija između dvije skupine pomagala: onih koja otkrivaju taktike pisanja i namjere autora, i onih koja su proizašla iz izdavačevih odluka ili ograničenja izdavačke kuće. Autori ne pišu knjige. Točnije, oni pišu tekstove koji postaju predmeti i koji se zatim umnažaju, ispisuju rukom, urezuju, tiskaju i, danas, kompjuteriziraju. Na ovaj jaz, koji se s pravom smatra prostorom strukturiranja značenja, prečesto je zaboravljala ne samo klasična književna povijest, koja gleda na sām djelo kao na apstrakciju za koju tipografski oblici nisu od važnosti, već i teorija recepcije [*Rezeptionstheorie*]. Unatoč želji da historizira čitateljsko iskustvo djela, teorija recepcije pretpostavlja čistu i neposrednu povezanost između „signala“ koje tekst (koji se poigrava s prihvaćenim književnim konvencijama) odašilje i „horizonta očekivanja“ javnosti kojoj su oni upućeni. Iz te perspektive „ostvareni efekt“ ne ovisi uopće o materijalnom obliku teksta.³ Pa ipak, ti oblici u potpunosti doprinose oblikovanju čitateljskog iščekivanja vizavi teksta i generiranju novih javnosti ili inovativnih načina upotrebe teksta.

Vraćamo se tako trokutu s kojim smo i započeli, a koji određuje unutar-nja povezanost između teksta, knjige i čitatelja. Varijante ove povezanosti ocrtavaju neke od osnovnih segmenata veze između „čitljivog prostora“ i „aktualizacije“ teksta. Prva varijanta razmatra jezično stabilan tekst iznesen u tiskanim oblicima koji se sami mijenjaju. Proučavajući inovacije u objavljivanju dramskih tekstova Williama Congrevea na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće, McKenzie je uspio demonstrirati kako su neke, naizgled beznačajne formalne transformacije (promjena iz quarto u octavo formate, numeriranje prizora, vizualni ukrasi između prizora, popis dramskih lica na početku, naznačena imena osoba koje govore na marginama, oznake za ulaze i izlaze) utjecale na status djela. Nova čitljivost proizašla je iz formata kojim se lakše baratalo i vizualnog rasporeda koji je unutar knjige reproducirao dijelove izvedbenog procesa, raskidajući na taj način s drevnom konvencijom tiskanja dramskih tekstova bez predočavanja njihove teatralnosti. Iz toga je proizašao novi način čitanja istog teksta, ali i novi horizont recepcije. Oblici korišteni u octavo formatu iz 1710. godine, po uzoru na one kakvi su se koristili u francuskim izdanjima dramskih tekstova, neslužbeno su legitimirali Congreveove drame, koje su od tog trenutka ušle u klasični kanon. Ovakvo što može potaknuti autora na usavršavanje stila, kako bi se djela prilagodila svom novom „tipografskom“ dostojanstvu [vidi McKenzie, „Typography and Meaning“]. Varijante najformalnijih tipova tekstualnog prikaza mogu utjecati na referentni registar i na metodu interpretacije.

Isto vrijedi i na širem planu koji se tiče glavne promjene u dizajnu tekstova proizvedenih između 16. i 17. stoljeća – ono što je Henri-Jean Martin nazvao „konačnom pobjedom bijelog nad crnim“ [vidi Martin i Delmas 295-99]; drugim riječima, vizualno otvaranje stranice umnažanjem odlomaka, što je razlomilo do tada neprekinuti kontinuitet teksta uobičajen za renesansu, i uvučeni dijelovi koji čine diskurzivni redosljed odmah vidljivim. Novi izdavači su, sukladno tome, predložili novo čitanje istog djela ili žanra – čitanje koje fragmentira tekst na male i razdvojene cjeline, pristup koji učvršćuje bilo intelektualne, bilo diskurzivne parametre teksta vizualnom artikulacijom stranice.

Ova segmentacija teksta [*découpage*] postala je od temeljnog značaja u primjeni na svete tekstove. Dobro je poznata priča o Lockeovoj bojazni pri dijeljenju cjeline biblijskog teksta na poglavlja i strofe. Za njega je takva podjela predstavljala znatan rizik od zatiranja moćne koherentnosti Božje riječi. Govoreći o poslanici sv. Pavla, Locke je tako primijetio da „ne samo da obični puk uglavnom drži strofe za zasebne aforizme, već i ljudi upoznatiji s čitanjem Biblije gube snagu i utjecaj koherentnosti i svjetla koji o njima ovise.“ Utjecaje takve podjele on je smatrao katastrofalnima jer ovlaštavaju svaku sektu ili skupinu vjernika da zasnuje svoj legitimitet na onim fragmentima Svetog pisma koji podupiru njezina uvjerenja:

Da se Biblija tiska onako kako bi trebala biti tiskana i kako su neki njezini dijelovi napisani, u kontinuitetu rasprave, ne sumnjam da bi se određeni na to žalili kao na inovaciju i opasnu promjenu u izdavanju tih svetih knjiga. . . . On [i.e., pripadnik neke sekte] samo treba biti potkovan stihovima Svetog pisma, tek fleksibilnim riječima i izrazima . . . i oni, prilagođeni nauku nje-gove crkve, odmah postaju snažnim i neoborivim argumentima

njegovog stava. To je blagodat slobodnih rečenica i Svetog pisma razlomljenog na stihove, koji se ubrzo pretvaraju u nezavisne aforizme. [cit. u: McKenzie, Bibliography and Sociology of Texts 46-47]

Sljedeća je figura u našem relacijskom trokutu ona u kojoj tekst prelazi iz objavljenog oblika u drugačiji poredak, transformirajući tako tekst sâm i konstituira-jući novu javnost. Upravo je ovo slučaj s korpusom tekstova koji sačinjavaju katalog Bibliothèque Bleue. Razlog zbog kojeg je ova zbirka tako dugo zaokupljala francuske povjesničare jest taj što se čini da ona pruža direktan pristup „popularnoj kulturi“ starog poretka, kulturi koja se tobože izražava i hrani tekstovima distribuiranim „en masse“ onim najskromnijim čitateljima.⁴ Međutim, ipak se ne radi o tome, i to iz tri glavna razloga. Za početak, jasno je da tekstovi od kojih se sastojala zaliha francuskih raspačavača knjiga nisu gotovo nikada bili napisani u te svrhe. Bibliothèque Bleue crpila je iz repertoara već objavljenih tekstova one koji su se činili najprikladnijima za privlačenje širih masa. Stoga su nužne dvije mjere opreza u pristupu: prvo, da se tekstovi stavljeni u knjige koje su bile dijelom Bibliothèque Bleue ne smatraju „popularnima“ sami po sebi, zbog činjenice da su pripadali širokom spektru žanrova koje je obuhvaćala visoka književnost; i drugo, da se u obzir uzme da su ti tekstovi općenito već postojali objavljeni, ponekad i jako dugački, prije nego što su postali dio „popularnog“ repertoara knjiga [*livres pour le plus grand nombre*]. Proučavanje naslova iz tog „popularnog“ kataloga je, štoviše, omogućilo da se osvijesti način na koji se i najformalnije i najmaterijalnije strukture mogu upisati na listu kulturalne diferencijacije. Doista, temeljna posebnost Bibliothèque Bleue su uredničke intervencije koje je nametala tekstovima, kako bi ih učinila čitljivima širokoj klijenteli kojoj su bili upućeni.

Čitanje poput ovog je oduvijek zahtijevalo vidljive reference, i to je moja treća tvrdnja. Stoga su naslovi koji anticipiraju sadržaj, ili rekapitulirajući sažeci, ili čak urezotine na komadu drveta funkcionirale kao čitateljski protokoli ili poprišta pamćenja [*lieux de memoire*]. Takvo je čitanje bilo ugodno samo ako se radilo o kratkim, samodostatnim sekvencama koje su bile međusobno odvojene – čitanje kakvo se, izgleda, zadovoljavalo minimumom suvislosti. Način čitanja poput ovog nije uopće bio svojstven pismenoj eliti onoga doba, čak ako i određeni plemići nisu imali ništa protiv kupnje knjiga iz Bibliothèque Bleue. Ti su tekstovi pretpostavljali čitateljsko predznanje. Stalnim pojavljivanjem visoko kodiranih oblika, ponavljanjem sličnih motiva od jednog do drugog naslova i pomnom upotrebom istih opisa, znanje o već viđenim tekstovima (pročitanih ili odslušanih) mobiliziralo se kako bi pomoglo pri razumijevanju novih čitanja. Katalog Bibliothèque Bleue je time organizirao neku vrstu čitanja koja bi se prije mogla opisati kao prepoznavanje ili rekapitulacija, nego kao otkrivanje. Iz formalne svojstvenosti izdanja Bibliothèque Bleue i modifikacija koje ona nameću tekstovima, dakle, izvire njihov „popularni“ karakter.

Svrha ove reevaluacije Bibliothèque Bleue nije isključivo bolje shvatiti i definirati najmoćnije oruđe akulturacije prema pisanju u Francuskoj za vrijeme starog poretka.⁵ Njezina je svrha i da podupre tvrdnju da su detektiranje socio-kulturalnih diferencijacija i proučavanje oblikotvornih i materijalnih sredstava daleko od međusobnog isključivanja – oni su upravo nužno povezani. Ova je tvrdnja istinita ne

samo zbog oblika izgrađenih na očekivanjima i kompetencijama pripisanih javnosti na koju su usmjereni, nego prije svega zato što djela i predmeti proizvode prostor vlastite društvene percepcije mnogo više no što su sama proizvedena od strane već konkretiziranih podjela. Lawrence W. Levine nedavno je uvjerljivo demonstrirao ovu činjenicu [vidi: „William Shakespeare and the American People“ i *Highbrow/Lowbrow*]. Proučavajući način na koji su Shakespeareove drame bile izvođene u Americi 19. stoljeća (odnosno, kako su se kombinirale s drugim žanrovima: melodramom, farsom, cirkusom, plesom), on je pokazao kako je ta vrsta prikazivanja stvorila raznoliku javnost – „popularnu“ u smislu da se nije reducirala na isključivo pismenu elitu, već je aktivno sudjelovala u izvedbi kroz vlastite emocije i reakcije. Krajem stoljeća ustanovljena je stroga raspodjela među žanrovima, stilovima i kulturnim lokalitetima te je ona raspršila univerzalnu javnost, čuvajući „pravog“ Shakespearea za manjinu i otpravljajući sve druge verzije na razinu „popularne“ zabave. Uspostavom takve „rašljaste kulture“, transformacija u izvedbenim oblicima Shakespeareovih drama (ali i simfonija, opere ili drugih umjetničkih djela) odigrala je presudnu ulogu. Nakon doba kulturnog miješanja i dijeljenja, nastupilo je novo, u kojem je proces kulturalne različitosti doveo do društvenog odvajanja. Tradicionalna sredstva prikazivanja na američkom šekspirijanskom repertoaru se, stoga, nalaze u istom poretku kao i „tipografske“ transformacije kakve su tekstovima kojih su se domogli nametali izdavači Bibliothèque Bleue: oboje ima cilj, sudeći prema učincima, upisati tekst u kulturnu jezgru koja nije njegovo prvobitno odredište, dopuštajući na taj način čitanja, razumijevanja i upotrebe teksta koje je moguće diskvalificirati sa stajališta drugih intelektualnih praksi.

Ovo dvoje navodi na razmatranje kulturalnih različitosti ne u vidu prijevođa već konkretiziranih i statičnih podjela, nego u vidu učinka koji se ostvaruje dinamičkim procesom. S jedne strane, transformacija oblika i sredstava kojima se tekst predstavlja odobrava nove prilagodbe i posljedično stvara nove javnosti koje ih upotrebljavaju. S druge strane, činjenica da cijelo društvo dijeli iste predmete potiče na potragu za novim razlikama, koje bi pristajale oznakama očuvane podjele. Putanja koju su imala tiskana djela u Francuskoj starog poretka svjedoči toj situaciji. Moglo bi se reći da su se razlike u načinima čitanja postupno učvršćivale do stupnja kada su tiskana djela postala nešto češća, uobičajenija pojava i kada se smanjio rizik da će biti zaplijenjena. Dok je uobičajeno posjedovanje knjige samo po sebi dugo ukazivalo na kulturalnu podjelu, pokoravanjem tiska tu podjelu na sebe postupno preuzimaju specifični čitateljski stavovi i određeni tipografski objekti. Nasuprot profinjenim čitanjima i pažljivo izrađivanim knjigama našli su se uskoro na brzinu tiskani materijali i nevješti interpretatori. Prisjetimo se da su obje grupe redovito čitale iste tekstove, za koje su višestruka i kontradiktorna značenja nastajala u odnosu na njihove kontrastirajuće upotrebe. Sukladno tome, postavlja se pitanje selekcije: zašto se neki tekstovi lakše priklanjaju tim neprestanim i ponavljajućim načinima korištenja nego neki drugi? Ili barem, zašto ih izrađivači [*faiseurs*] knjiga samtraju sposobnima da dopru do vrlo različite publike? Odgovor leži u suptilnim odnosima između struktura samih djela – koliko u institucionalnom, toliko i u formalnom smislu – koja utemeljuju njihovu moguću „primjenu“ (u fenomenološkom smislu) na vrlo različite povijesne situacije.

U odnosu između teksta, njegova tiskanog oblika i čitanja postoji i treća varijabla koja se javlja čim se s tekstom, koji je čvrsto određen svojom formom i

lingvistički uravnotežen, pozabave novi čitatelji koji čitaju drugačije od svojih prethodnika. „Knjiga se mijenja kroz činjenicu da ostaje nepromijenjena dok se mijenja svijet“ [Bourdieu and Chartier 236] – ili, da bismo to dočarali u skladu s opsegom našeg razmatranja, bolje je reći: „kada se mijenja način na koji je čitana“. Ova opaska služi da bi se opravdao pothvat povijesnog pregleda čitateljskih praksi, koja pokušava ocrtati glavne razlike koje mogu pridati drugačija značenja istome tekstu. Zasigurno je vrijeme da se ponovno ispitaju tri glavne opreke koje su dugo bile smatrane neospornima: za početak, opreka između čitanja u kojem razumijevanje pretpostavlja nužnu usmenu artikulaciju, bilo glasnu ili jedva čujnu [*à basse voix*], i druge vrste čitanja koja je u potpunosti vizualna [vidi: Saenger, „Silent Reading“ i „Physiologie de la lecture“]. Prisetimo se (čak ako je i kronološki upitna) temeljne tvrdnje Michela de Certeaua, koja povezuje čitateljsku slobodu s čitanjem u tišini:

U posljednja tri stoljeća, čitanje je postalo pokretom oka. Ono više nije popraćeno, kako je prije bilo, zamorom glasovne artikulacije, niti oralnim mišićnim radnjama [manducation]. Čitati a da se ne izgovaraju, ili barem ne mrmljaju riječi moderno je iskustvo, nepoznato tijekom tisućljeća. U ranija vremena, čitatelj je internalizirao tekst; učinio je svoj glas njegovim tijelom; bio je njegov izvođač. Danas tekst više ne nameće vlastiti ritam subjektu, ne očituje se više kroz čitateljski glas. To povlačenje tijela, koje je uvjet za autonomiju teksta, distancira tekst od čitatelja. On postaje čitateljev habeas corpus. [Practice of Everyday Life 175-76; prilagođeni prijevod]

Druga od ovih opreka kontrastira „intenzivno“ čitanje kakvo se primjenjuje samo na nekolicinu tekstova, i održava slušanjem i pamćenjem, s „ekstenzivnim“ čitanjem – konzumiranjem mnogih tekstova, prelaženjem s jednog teksta na drugi bez ustezanja – što umanjuje posvećenost [*sacralité*] čitanog predmeta [vidi: Engelsing i Schön]. I napokon, treća je opreka je ona između čitanja u intimi, samoći zatvorenog prostora – kakvo se smatra jednim od temelja privatne sfere – i kolektivnih čitanja, bilo uređenih ili neobuzdanih, u zajedničkim prostorima [vidi: Ariès, „Introduction“; i Chartier, „The Practical Impact of Writing“].

Predstavljanjem kronologije koja, u kratkim crtama, upućuje na postupni napredak čitanja u tišini u Srednjem vijeku i ulazak u svijet ekstenzivnog čitanja krajem 18. stoljeća kao na velike promjene, ove opreke, koje stoga možemo smatrati tradicionalnima, navode na nekoliko razmatranja. Neka od njih imaju tendenciju komplicirati navedene opozicijske parove skrećući pažnju na nelogičnosti prikaza, komplicirajući kriterije koji odviše lukavo razlikuju stilove čitanja, okrećući sliku automatske povezanosti između kolektivnog i „popularnog“, ili između elitnog i privatnog [vidi: Darnton]. Druga razmatranja, pak, pozivaju na artikulaciju tri transformacijska slijeda, čiji su učinci često nepotpuno razvrstani. Prvo, „revolucije“ koje su se desile u tehnikama reprodukcije tekstova (što je najvažnije, prelaskom s „prepisivačke kulture“ na „kulturu tiska“); drugo, promjene fizičkog oblika samih knjiga (najvažnija je zamjena svezaka kodeksima u prvim stoljećima kršćanske ere,

ali druge, svakako suptilnije, izmijenile su vizualni prikaz tiskane stranice u periodu između 16. i 18. stoljeća [vidi: Laufer]); i naposljetku, glavne promjene u čitateljskim sposobnostima i načinima čitanja. Te različite evolucije ne odvijaju se sve istim tempom i nisu uspostavljene u odnosu na iste prekretnice. Danas najzanimljivije pitanje koje se tiče povijesti čitanja nesumnjivo je pitanje poveznice između tih sklopova promjena: tehnoloških, formalnih i kulturalnih.

Odgovor na ovo pitanje ovisi o ponovnoj procjeni kretanja i kulturalnih podjela koje karakteriziraju društvo starog poretka. Više nego što je to bilo prepoznato, one su i same bile određene prema ulozi koju su imala tiskana djela. Njihova se distribucija dugo mjerila dvama ograničenim kriterijima: prvo, na temelju količine potpisa koji su poslužili da se ustanovi postotak pismenosti i time procijeni kako varira sposobnost čitanja u odnosu na period, mjesto, spol i društvenu situaciju; i drugo, težnjom da se, kroz inventure književnih kataloga koje su utvrdili pisari ili raspačivači knjiga, uspostavi cirkulacija knjiga i tradicija čitanja. Međutim, ni u društvu starog poretka, niti u današnjem društvu pristup tisku ne može biti reduciran na puko posjedovanje knjiga: nisu sve knjige koje se čitaju privatno vlasništvo, niti svaka privatna tiskovina ima oblik knjige. Štoviše, pisani materijal nalazi se u samom srcu kulture nepismenih – u ritualima, javnim prostorima i na radnim mjestima [vidi: Chartier, *The Culture of Print*]. Zahvaljujući govoru koji ga dešifrira i slikama koje na njega stavljaju naglasak, dostupan je i onima koji nisu sposobni čitati, a oni koji to ne mogu sami dobivaju i više nego osnovan uvid u tekst. Stupnjevi pismenosti, dakle, ne daju dobro naslutiti bliskost s napisanim – posebno jer je u tradicionalnijim zajednicama, u kojima su poduka u pisanju i poduka u čitanju bile razdružene i sukcesivne, bilo mnogo pojedinaca (posebno među ženama) koji su napustili školu znajući barem malo čitati, ali ne i pisati [vidi: Spufford]. Slično tome, privatno posjedovanje knjiga ne može adekvatno ukazati na to koliko su često tiskane tekstove koristili oni koji su bili presiromašni da bi posjedovali vlastitu „biblioteku“.

Čak ako je i nemoguće utvrditi broj pismenih čitača [*lisants*] koji nisu znali staviti svoje ime na komad papira – ili broj onih koji nisu posjedovali niti jednu knjigu (tj. barem nijednu koju su notari smatrali vrijednom spomena dok bi obavljali inventar pokojnikovih stvari), ali su ipak bili u stanju čitati plakate i letke, pamflete i chapbooks – nužno je pretpostaviti da je bilo mnogo takvih čitatelja, kako bi razumjeli utjecaj tiska na tradicionalne oblike još uvijek velikim dijelom usmene, gestovne i ikonografske kulture. Preklapanja između dva modela izražavanja komunikacije su višestruka: primjerice, kod preklapanja između pisanja i geste, ne samo da je pisanje bilo u središtu svakodnevnih slavlja, poput vjerskih svečanosti, već brojni pokušavaju odstraniti diskurs i prakticirati ponašanje koje se konformira društvenim ili vjerskim normama. To je slučaj, na primjer, s knjigama o ophođenju [*traités de civilité*], kojima je u cilju bilo pomoći pojedincima da internaliziraju pravila svjetske uljudnosti ili kršćanske doličnosti [vidi: Patrizi i Chartier]. Jednako tako isprepliću se i pisanje i govor, na dva načina. Prvo, tekstovi koje autor ili, češće, izdavač namijeni najširoj publici često sadržavaju formule ili motive koji su sami preuzeti iz usmene tradicije priča i recitacija. Stilovi pisanja u ponekim dijelovima koji plagiraju govorni stil pripovjedača priča, ili razne varijacije koje su ušle u bajke Bibliothèque Bleue, a koje su i same preuzete iz kompilacija, dobri su primjeri izviranja usmenosti unutar tiska [vidi: Chartier, „The Hanged Woman Miraculously Saved“ i Velay-Vallantin]. Drugo, kao što sam spomenuo, brojni „čitatelji“ ne razumiju tekst bez posredstva

glasa. Da bi se razumjela specifičnost ove povezanosti s pisanjem, potrebno je pretpostaviti da nije svako čitanje nužno individualna radnja, u osami i tišini, već upravo suprotno, da obilježava važnost i raznolikost sada već odavno izgubljene prakse – čitanja na glas.

Iz ove početne tvrdnje, koja evidentira moć prodiranja kulture tiska u društva starog poretka, slijedi još nekoliko njih. To nam dopušta da razumijemo važnost koja se pridaje pisanju i objektima u kojima ga pronalazimo, od strane vlasti, koja je bila težila regulirati ponašanje i oblikovati um. Odatle pedagoška, akulturativna i stegovna uloga pridana tekstovima koji su kružili među širom publikom; i pomni nadzor tiska, povjeren cenzoru čija je zadaća bila da ukloni sve što je potencijalno narušavalo poredak, vjeru ili moral. Uzimajući u obzir ova ograničenja, Michel de Certeau poziva nas da prepoznamo kako njihovu moć – još i veću zahvaljujući moćnim institucijama koje su ih zakonski podupirale („čitateljska kreativnost raste kako utjecaj institucije koja ga kontrolira opada“ [*Practice of Everyday Life* 172]) – tako i njihove oblike; od surove zabrane do ovlaštene interpretacije, od vanjskih područja djelovanja (administrativno, sudsko, inkvizitorsko, akademsko, i tako dalje) do mehanizama koji, unutar same knjige, teže suzbijanju čitateljske slobode.

Izvan prakse pisanja i različite obrade tiska, tradicionalni tekstovi tvorili su prikaze u kojima se daju prepoznati podjele koje su proizvođači knjigâ smatrali odlučujućima. Opažanja poput ovih su ključna jer se na njima zasnivaju metode pisanja i tiskanja, određene kompetencijama i očekivanjima različitih skupina čitatelja. Time poprimaju učinkovitost čiji se tragovi očituju u protokolima jasnog čitanja, u oblicima koje poprimaju tipografski objekti, ili u transformacijama koje su mijenjale tekst čim bi bio ponuđen novim čitateljima u novom izdanju. Iz tih različitih prikaza čitanja i dihotomija suvremenog doba (između čitanja teksta i čitanja slike, između pismenog čitanja i nevjestog čitanja, između čitanja u intimi i zajedničkog čitanja), dakle, mora proizaći pokušaj da se razumiju djelovanje i upotrebe tih tiskanih tekstova, koji su skromniji od knjiga, ali koji više prožimaju društvo – tekstova koji sežu od pojedinačnih slika i postera (uvijek popraćenih riječima) do ponekih članaka i pamfleta, poput onih iz Bibliothèque Bleue (često ilustriranih). Prikazi tradicionalnih načina čitanja i njihovih međusobnih razlika (koje se otkrivaju na praktičnoj razini kroz transformacije tiskanog materijala [*mises en imprimé*] ili kroz njihove normative svrhe [*finalité*] putem književnih, slikovnih ili autobiografskih prikaza [*mises en scène*]) pružaju neophodne podatke za arheologiju čitateljskih praksi. Međutim, dok oni i artikuliraju suprotnosti koje su bile najočitiije umovima njihovih suvremenika, ne bi im se smjelo dopustiti da prikriju druge podjele, koje je možda teže percipirati. Primjerice, sigurno je da postoje mnoge prakse koje obrću same temelje tako često opisivane opozicije između čitanja u buržujskoj i aristokratskoj samoći s jedne strane, i masovnih zajedničkih čitanja s druge. Doista, čitanje na glas (za druge, koji slušaju) ostao je trajni, ujedinjavajući element elitnog društva i, obratno, tisak je prodro u samo srce intimne popularne kulture, zadržavajući u nepretencioznim predmetima (od kojih nisu svi nužno bili knjige) tragove važnih trenutaka u postojanju, sjećanje na emociju, znak identiteta. Suprotno klasičnim sredstvima prikaza – koja su, zapravo, proizvod modernog doba – „narod“ nije uvijek množina te je potrebno ponovno otkriti, u njihovoj tajnoj osamljenosti, navike onih koji su izrezivali slike iz ponekih djela, bojili bakroreze i čitali knjige iz Bibliothèque Bleue za osobni užitak.

Usredotočen na određenu državu (Francusku između 16. i 18. stoljeća) i

određenu problematiku (utjecaj prodiranja tiskanih djela u popularnu kulturu [*la culture du plus grand nombre*]), pristup koji se predlaže u ovom tekstu (i primjenjuje u nekoliko drugih) pokušava osposobiti dva prijedloga Michela de Certeaua. Prvi nas podsjeća da, unatoč svim potiskivanjima koja poništavaju kreativnost i inventivnu snagu običaja, čitanje nikada nije u potpunosti ograničeno i da ga nije moguće naknadno izvesti iz tekstova na koje se ono primjenjuje. Drugi naglašava da čitateljska taktika, infiltrirajući se u „poseban prostor“ [*lieu propre*] koji proizvode metode pisanja, poštuju određena pravila, logiku i modele. Time se artikulira paradoks na kojem počiva bilo kakva povijest čitanja: ona mora postulirati slobodu prakse kojoj, u širem smislu, može obuhvatiti samo ono što je već određeno. Uspostaviti zajednice čitatelja kao „interpretativne zajednice“ (da se poslužim izrazom Stanleyja Fisha), otkriti kako materijalni oblici utječu na značenje, odrediti društvene razlike više kroz stvarne prakse nego kroz statističke podjele – to su pravci ocrtani u našem pokušaju da povijesno razumijemo ovu „tihu proizvodnju“ što je čitateljska aktivnost.

Bilješke

Prevoditelj i urednici veoma su zahvalni na podršci koju im je pri prevođenju ovog članka pružio Centar za kulturalne studije Sveučilišta u Kaliforniji [Center for Cultural Studies, University of California, Santa Cruz].

- 1 Za više informacija o čitalačko-pisačkom dvojcu iz ove knjige vidi članak Anne-Marie Chartier i Jeana Hébrarda, „L'invention du quotidien, une lecture, des usages,“ *Le Débat* 49 (March-April 1988): 97-108.
- 2 Ono što se predlaže u ovom eseju ponovno je razmotreno u jednom od Michael de Certeauovih najznačajnijih djela, *La fable mystique* [Paris: Gallimard, 1982], posebno u trećem dijelu, „La scène de l'énonciation“ [209-73]. Djelo je nedavno prevedeno na engleski: *The Mystic Fable*, prev. Michael B. Smith [Chicago: U of Chicago P, 1992].
- 3 Za programsku definiciju *Rezeptionstheorie*, vidi Hans Robert Jauss, *Literaturgeschichte als Provokation* [Frankfurt-am-Main: Suhrkamp, 1974].
- 4 Iznimno utjecajno, ali sporno istraživanje ovog problema ponudio je Robert Mandrou, *De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Jedan od kritičkih tekstova upućenih ovoj knjizi je i de Certeauov „La beauté du mort“; ponovno promišljen u *La culture au pluriel* [49-80].
- 5 Vidi: Chartier, „The Bibliothèque Bleue and Popular Reading“ i „The Literature of Roguery in the Bibliothèque Bleue,“ u *The Cultural Uses of Print in Early Modern France* [240-64 i 265-342].

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 12 2017.

12

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 12 2017.

Pro Tempore

Pro tempore
Časopis studenata povijesti
godina XII, broj 12, 2017.

Glavni i odgovorni urednik
Porin Šćukanec Rezniček

Uredništvo
Mislav Barić, Lucija Balikić, Lucija
Bakšić,
Ivan Grkeš, Ivana Nodilo, Tomislav
Kunštek

Urednici pripravnici
Tea Miroslavić, Josip Humjan

Redakcija
Mislav Barić, Lucija Balikić, Lucija
Bakšić, Ivan Grkeš, Ivana Nodilo,
Tomislav Kunštek, Tea Miroslavić, Josip
Humjan

Tajnica uredništva
Lucija Balikić

Recenzenti
dr. sc. Iskra Iveljić
dr. sc. Tomislav Galović
dr. sc. Nataša Štefanec

Lektura i korektura
Ana Peček
Ivana Klindić

Dizajn i priprema za tisak
Iva Pezić

Prijevod s engleskog jezika
Marko Lovrić
Marta Brkljačić
Porin Šćukanec Rezniček

Prijevod s češkog jezika
Maja Janković

Izdavač
Klub studenata povijesti - ISHA Zagreb

Tisak
Grafokor d.o.o.
J. Mokrovića 6
10090 Zagreb
tel: +385 1 379 44 22
fax: +385 1 379 44 66
www.grafokor.hr

Naklada
Tiskano u 50 primjeraka

ISSN: 1334-8302

Tvrđnje i mišljenja u objavljenim
radovima izražavaju isključivo stavove
autora i ne predstavljaju nužno stavove
i mišljenja uredništva i izdavača.
Izdanje časopisa ostvareno je uz
novčanu potporu Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu.

Časopis je besplatan.
Dostupno na <http://hrcak.srce.hr/>

Adresa uredništva:
Klub studenata povijesti - ISHA
Zagreb (za: Redakcija „Pro tempore“),
Filozofski fakultet Sveučilišta u
Zagrebu, Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

E-mail:
pt.redakcija@gmail.com
psreznic@gmail.com